

ҚОРАҚАЛПОҚ ХУЖЖАТЛИ КИНОСИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Азиз Аскарлов

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият
институтини нукус филиали уқувчиси

Аннотация:

Бугунги кунда Ўзбекистон кинематографи янада ривож топаётгани баробарида профессионалик, бадиийлик, эстетик нуқтани назардан камчиликлар ва муаммоларга дуч келмоқда. Бунга ғоявий-бадиий ва мазмун жиҳатларидан пухта асарларни вужудга келтириш бўйича изланишлар етарлича амалга оширилмаётгани, фильмларнинг тасвирий ва бадиий ифода воситалари тўлақонли акс этмаётгани, “устоз-шогирд” анъаналарининг узвийлиги таъминланмаётгани сабаб бўлмоқда. “Ишлаб чиқиладиган кино маҳсулотларининг мафкуравий-бадиий даражасининг пастлиги, сценарийнавислик, режиссёрлик ва актёрлик ишларининг лозим даражада сифатли эмаслиги, ёшлар учун маънавий намуна бўлиб хизмат қиладиган бадиий образларнинг кўпинча мавжуд эмаслиги ёш авлодни жасорат ва қатъиятлик руҳида тарбиялаш, ёт “оммавий маданият”га қарши курашиш каби миллий кинематографиянинг асосий мақсадларини амалга ошириш имконини бермаяпти”. “Қорақалпоқфильм” киностудияси фаолиятида ҳам оқсашлар кузатиладиган бўлиб, бунга профессионал кадрларнинг етишмаслиги, ижодкорларда бадиий-эстетик тафаккур намоён бўлмаётгани, замон талабига мос моддий-техник база шакллантирилмагани асосий сабаб бўлмоқда. Шу жиҳатдан қорақалпоқ киноси тарихи, замонавий ҳолати, хусусиятлари, қорақалпоқ бади маданиятида киносин урни, ривожини илмий тадқиқ этиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Калит сузлар: Қорақалпоғистон, хужжатли фильмлар, кино тарихи, Орол денгизи, қорақалпоқфильм киностудияси

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хайтматова С., Абулқосимова Х. Ўзбекистон санъати тарихидан: мустақиллик давридаги ўзбек киноси. – Тошкент, 2008.
2. Тешабоев Ж. Узбекское кино: традиции и новаторство. – Ташкент: Изд-во литературы и искусства им. Г.Гуляма, 1979. – 184 с.

Қорақалпоқ хужжатли фильмлари мавзу, жанр, ғоя, услуб жиҳатларидан турли-туман. Улар орасида глобал, ижтимоий ва маиший мавзулар, Қорақалпоғистон тарихида ўчмас из қолдирган тарихий шахслар, жамиятда ўз ўрнига эга бўлган турли касб эгалари ҳақидаги фильм-портретлар, қорақалпоқ халқи маданияти, анъаналари, урф-одатлари ҳақида ҳикоя қилувчи фильмлар учрайди. Албатта, уларнинг барчаси ҳар томонлама етук, мукамал даражада деб бўлмайди, бироқ бадиий-эстетик жиҳатдан юқори тарзда ишланган фильмлар борки, мазкур тадқиқот ишида улар таҳлилга тортилди.

Юртимиз мустақилликка эришгач, миллий ўзликни англаш, асрий анъаналар, тарихий урф-одатларни тиклаш ва тарғиб қилишга ҳукумат даражасида эътибор бериб келинмоқда. Ўтган асрнинг 90-йилларида санъатнинг барча турларида ижодкорлар ўз ижодига айнан шу нуқтаи назардан ёндаша бошлади. Бу экран санъатида ҳам ўз аксини топди. Шу қаторда Қорақалпоғистон киноси ижодкорлари хужжатли фильмларда қорақалпоқ халқининг миллий қадриятларини тараннум этишга катта аҳамият қаратиб келмоқда. 1997 йили суратга олинган “Жиров” хужжатли фильми шулар жумласига қиради. Унда авлоддан авлодга ўтиб келаётган жиров санъатининг ўзига хослиги, синоатли қирралари, халқ оғзаки ижодидаги ўрни хусусида сўз боради.

Сценарий муаллифлари А.Султанов, Т.Қалимбетов ва режиссёр Т.Қалимбетов мазкур фильмда жиров санъатининг қорақалпоғистонликлар турмуш-тарзи билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳодиса эканлиги ҳақидаги ғояни илгари сурганлар. Фильмнинг бадиий ва тасвирий ечимларида айнан шундай ёндашув яққол намоён бўлган.

Фильмнинг экспозицион қисмида бобо ва неваранинг ўтларни ўриб, чорва моллари учун қишга ем-хашак ғамлаш ҳаракатида бўлаётган жараёни тасвирланади. Бу оддий халқнинг аъмоли билан боғлиқ ҳолат оператор

International Conference on Economics, Finance, Banking and Management

Hosted online from Paris, France

Website: econfseries.com

24th February, 2025

томонидан юқори ракурсада умумий планда, ора-орада бобонинг юзини йирик планда кўрсатиш орқали фильм муаллифлари воқеаларга тугун ташлаган, яъни томошабинларда “Улар ким?” деган савол уйғонади. Мазкур эпизодда табиий шовқинлардан, шамол туфайли шивирлаб турган ўт-ўланлар ва баргларнинг товушларидан фойдаланилгани томошабинни экранда тасвирланган муҳитга олиб киришга ёрдам берган.

Кейинги эпизодларда эса ана шу бобо жирова санъатини пухта эгаллаган санъаткор эканлиги маълум бўлади. У миллий услубда безатилган ўтовга ёзилган дастурхоннинг тўрида ўтирганча, кўбизни чалиб дostonдан парча куйлайди. Атрофдаги миллий либослар кийиб ўтирган эркак ва аёллар ҳамда дастурхондаги ноз-неъматлардан бу ерда бирор тўй-ҳашам ёки бошқа бахтиёр маросим ўтказилаётганини англаш мушкул эмас. Мазкур эпизоднинг тасвирий ечимида акс этган миллий колорит жиронинг куй-садолари билан шу қадар уйғунлашганки, томошабиннинг эътибори бу жараёнга бутунлай қаратилади. Муаллифлар фильм мавзусига ана шундай ўзига хос тарзда кириб олгач, асосий масалага – жирова санъатининг хусусиятларини очиб беришга ўтадилар. Бунинг учун муаллифлар қорақалпоқ жирова санъатининг йирик намояндаси, ушбу санъатнинг авлоддан авлодга ўтиб келишига катта ҳисса қўшаётган Жумабай жирова Базарбаевни фильмдаги асосий қаҳрамон сифатида танлаганлар. Жумабай жирова интервьюсида ёшлик пайтида Қўрқут отани тушида кўргани, айнан у Жумабайнинг жирова санъатини давом эттириши лозимлигини айтгани ҳақидаги тушини баён этаркан, бунда мазкур санъатнинг сирли ва илоҳий жиҳатлари намоён бўлади.

Фильмда жирова санъатининг асосий чолғуси бўлмиш кўбизни тайёрлаш ва созлаш ишларига ҳам алоҳида аҳамият қаратилгани қадрли. Бунда оператор йирик ва макро планлар орқали кўбиз тайёрлаш ва созлаш билан боғлиқ деталларни тасвирлашга муваффақ бўлган. Бу эса фильмнинг колоритига ижобий таъсир этган.

Жумабай ўз интервьюсида жирова санъатининг бугунги авлод вакилларида катта қизиқиш уйғотмаётгани, оқибатда “устоз-шогирд” анъаналари бузилиб, халқ оғзаки ижодининг мазкур бетакрор намунаси аста-секин йўқолиб кетиши ва одамларнинг эсидан чиқиши хавфи юзага келганини қалбида оғриқ билан

International Conference on Economics, Finance, Banking and Management

Hosted online from Paris, France

Website: econfseries.com

24th February, 2025

сўзлайди. Жиров санъати билан боғлиқ бу муаммо, Жумабай Базарбаевдан кейин унинг ижодини давом эттирадиган шогирдлар йўқлиги ҳақиқатан томошабинни ўйга толдиради.

Бугунги кунда жиров санъатининг йўқолиб бораётгани ҳақида кўплаб тадқиқотчилар бонг урмоқдалар. Бундай интилиш ва ҳаракатлар зое кетмади. Сабаби, ЮНЕСКО мазкур муаммога ўз эътиборини қаратди. Натижада ушбу ташкилот томонидан айнан жиров санъатини сақлаш, тарғиб қилиш, кейинги авлодларга қолдириш бўйича махсус лойиҳа ишлаб чиқилиб, уни амалга ошириш мақсадида 2023 йили катта фольклор экспедицияси амалга оширилди. Албатта, бундай ноёб санъатга кенг жамоатчилик ўз эътиборини қаратса ҳамда уни сақлаб қолишга интилишлар кўпайса, жиров санъати унут бўлишига йўл қўйилмайди.

Фильмнинг муаллифлари ўз олдига қўйган мақсад ҳам асли шу. Улар жиров санъати қорақалпоқ халқининг азалий қадриятлари, турмуш-тарзи, анъаналарини ўзида акс эттириши, шу сабабли унга бўлган эътибор ва ёндашувни ижобий томонга ўзгартириш вақти келганини ҳаяжон билан таъкидлашга интиладилар. Шунинг учун ҳам фильм поэтик руҳияти билан ажралиб туради, унда жиров санъати образли хусусият билан суғорилган бўлиб, натижада ушбу санъат фильмнинг асосий қаҳрамони бўлиб экранда гавдаланган.

1998 йили суратга олинган “Мерос” ҳужжатли фильми ҳам қорақалпоғистонлик киноижодкорларнинг қорақалпоқ халқи анъаналарини экранда акс эттириш бўйича изланишларини давом эттирди. “Жиров”да миллий мусиқий маданиятга бўлган ҳурмат акс этган бўлса, “Мерос” фильмида ҳунармандчилик ва амалий санъатнинг бир тури ҳисобланган анъанавий либослар тарғиботига алоҳида эътибор қаратилган.

“Мерос” ҳужжатли фильмида асосий урғу сюжет, эпизодлар кетма-кетлигига эмас, балки муаллифлик матни орқали етказилган либослар тарихи ва бугунги ҳолати ҳақидаги маълумотларга қаратилган. Шу боис фильм стилистик жиҳатдан телевизион кўрсатувга ўхшаб қолган.

Матнга асосий урғу берилган фильмларда талқин ва тасвирдан кўра, кўпроқ драматургиянинг мукамаллигига аҳамият қаратилади. Шу жиҳатдан,

International Conference on Economics, Finance, Banking and Management

Hosted online from Paris, France

Website: econfseries.com

24th February, 2025

сценарий муаллифи А.Султанов кадр ортидаги матндан керакли маълумотларни томошабинларга тақдим этишдаги асосий восита сифатида фойдаланиш баробарида, ана шу матннинг раво ва саводли янграшини таъминлаган. Натижада матн орқали томошабинлар қорақалпоқ миллий либосларининг келиб чиқиш тарихи, ўзига хос хусусиятлари, турлари ҳамда замонавий даврдаги ўрни ва аҳамияти хусусида қимматли маълумотларга эга бўлади.

Режиссёр Д.Абдимуратов фильмдаги кадрларни муаллифлик матнига мос тарзда сурагга олишга ва монтажда териб чиқишга интилан. Хужжатли фильмда тасвирий-бадиий ифода воситаларини матнга мослашга интилиш мураккаб жараён. Шунга қарамай, режиссёр музейдаги тарихий либослар ва тақинчоқлар, тўй маросимидаги келинлик либослари, миллий куй-қўшиққа рақсга тушаётган раққослар эғнидаги анъанавий либосларни тасвирлаган ҳолда, миллий колоритни экранда ифодалашга муваффақ бўлган. Бунда, албатта, оператор К.Исаковнинг йирик пландан фойдаланган ҳолда миллий либосларнинг нақшлари, деталларини тасвирлаши муҳим аҳамият касб этган. Ушбу фильмда қорақалпоқ халқи анъаналар давомийлигини сақлашга уринаётгани ўз ифодасини топган. Фильм қаҳрамонлари сифатида танланган рассом-модельер Гулнора Ембергенова, шунингдек, Ойгул ательесининг фаолиятида айнан анъаналар, урф-одатлар ва қадриятларга бўлган ҳурмат аксини топади. Улар миллий либосларни тарихий хусусиятини сақлаган ҳолда юзага келтираётгани ортида анъаналар тарғиботида алоҳида аҳамият қаратаётгани аёнланади. Режиссёр Д.Абдимуратов миллий либосларнинг нақадар гўзал ва мафтункорлигини яққол намоён этиш мақсадида тўйи бўлаётган келин ҳамда раққосаларнинг либосларини замондош аёлларнинг замонавий кийимлари билан тасвирда солиштириш орқали контрастликка эришади.

“Мерос” хужжатли фильми бадиий ва тасвирий жиҳатдан юксак тарзда ишланмаган бўлса-да, тарихий анъаналарнинг тарғиботи билан аҳамиятга эга. Унда қорақалпоқ халқи менталитети, турмуш-тарзи, урф-одатларини ўзида акс эттирган миллий либосларига бўлган ҳурмат уфуриб туради. Фильм

International Conference on Economics, Finance, Banking and Management

Hosted online from Paris, France

Website: econfseries.com

24th February, 2025

иждокорлари авлоддан-авлодга ўтиб келаётган кадриятларни тасвирдаги миллий колорит ва информацион ёндашув билан ифодалай олганлар.

1999 йили сурагга олинган “Бешик” хужжатли фильми қорақалпоқ киноиждокорлари томонидан миллий кадриятларни экранда тараннум этиш бўйича амалга оширилган изланишларнинг мантикий давоми бўлди. Фильмда бешик тимсоли орқали оила билан боғлиқ муқаддас тушунчалар ўз аксини топди.

Фильм драматургияси пухта ишланган бўлиб, унда бола дунёга келишидан тортиб, атак-чечак қадам ташлагунигача бўлган жараён ўзига хос динамик ривожланиш билан тасвирланган. Сценарий муаллифи А.Султанов фарзанд туғилиши, уни бешикда катта қилиш, алла айтиш, оила бахти учун гўзал ниятлар ва ҳис-туйғулар билан яшаш сингари бир қарашда инсонларнинг одатий турмуш-тарзи билан узвий боғлиқ бўлган қарашлар ва ўзига хосликларга қиссавий моҳият бахш этганки, натижада унинг асосидаги фильм ҳикоят шаклида экранда намоён бўлган. Режиссёр Д.Абдимуратов бешик фонида қорақалпоқ ва умуман, туркий халқларга хос урф-одатларни мантикий изчил кадрлар ёрдамида ҳамда воқеаларни ўринли шарҳлаб турувчи муаллиф сўзи жўрлигида ифода этган.

Урф-одат ва кадриятларни экранда акс эттиришда миллий колоритни тасвирлаш муҳим саналади. Режиссёр буни жуда яхши англаган ҳолда фильмда гавдаланган персонажларнинг либосларидан тортиб, кадрлар фонидаги ҳар бир деталгача миллий руҳни сингдиришга интилан. Бир оилада фарзанд дунёга келиши, сўнг ана шу оила томонидан хурсандчилик билан кўни-қўшни, ёр-у биродарлар учун дастурхон ёзилиши, оила вакилларининг оддий турмуш-тарзини тасвирлаш жараёнлари ўтовда содир бўлади. Бозордан бешик сотиб олиш жараёнига ҳам фильм муаллифлар алоҳида аҳамият қаратганки, бунда бешик танлаш ҳамда сотувчи ва харидор ўртасидаги муносабатлар кадриятнинг ажралмас бир қисми эканлиги маълум бўлади. Болани бешикка белаш ва алла айтиш эпизодларидаги ёш онанинг олдида катта ёшли онахонлар иштирок этиши мазкур жараён авлоддан-авлодга ўтиб келаётган урф-одатлигини англатади.

International Conference on Economics, Finance, Banking and Management

Hosted online from Paris, France

Website: econfseries.com

24th February, 2025

Ижодкорлар нафақат боланинг бешик ёшидалик пайти, балки ўзи мустақил равишда қадам ташлай бошлаган онларини ҳам тасвирлайдилар. Эндигина юра бошлаган болакайнинг олдига нон ва ширинликлар қўйиб, унга бахт ҳамда ширин ҳаёт тилаш ҳам ўзига хос урф-одат бўлиб, бу орқали халқнинг азалий анъаналари инсонларни фақатгина эзгуликка чорлаши акс этади.

Мазкур фильмда оператор Б.Дилмуратовнинг ижодкорлик қобилияти яққол намоён бўлган. У тасвирда фарзанди туғилган отанинг ҳис-ҳаяжонини очиб бера олган. Ёш онанинг бахтлилигини тасвирлашда эса йирик планда актрисанинг жилмайиб турган юзлари кўрсатилиши фильмга ўзига хос мазмун бахш этган. Ўтовда фарзанд туғилгач, ота ва унинг барча яқинларида юзага келган шодонлик, хурсандчилик маъносида ёзилган дастурхон атрофида йиғилган яқин инсонларнинг гўзал ниятлар тилаш жараёни махсус сахналаштирилган бўлиб, бу урф-одатни тўлақонли етказишда муҳим аҳамият касб этган. Оператор фильмдаги, айниқса, сўнгги эпизодлардан бири бўлган болакайнинг атак-чечак қадам ташлаб юришини мазмунли тасвирлаган. У болакайни узоқдан қуйи ракурс орқали суратга олади, бу жараёнда фокус болакайга қаратилади ва унинг ортидаги фон фокусдан ташқарида қолади, шу орқали болакайнинг ҳис-ҳаяжони томошабинга аниқ кўрсатилади. Натижада ушбу кадр томошабинга эстетик завқ бағишлаган.

Киноижодкорлар ҳар бир ҳужжатли фильмни юзага чиқаришда қорақалпоқ халқи анъаналари, турмуш тарзи, характер хусусиятларини экранда акс эттириш, мазкур ҳудуднинг табиати, маиший манзаралари, ижтимоий муҳитини тасвирлаш орқали қорақалпоқ киносида миллий колоритни намоён этиш бўйича ижодий изланишларини амалга оширдилар ва ошириб келмоқдалар. Қорақалпоғистон юртига бевосита тегишли бўлган энг глобал муаммо – Орол денгизининг чекиниши билан боғлиқ масала қорақалпоқ киноижодкорларининг ҳам диққат-марказида бўлиб, бу ҳақда кўплаб ҳужжатли фильмлар яратилди. Уларда асосий эътибор Оролнинг қуриши сабабларидан кўра, оқибатларига қаратилди. Бунда инсонларнинг оғир яшаш шароити, халқ орасида вужудга келаётган жисмоний ва ақлий заифликлар, борган сари сахрога айланаётган ҳудудлар ҳаётий ва ҳаққоний тарзда ўз ифодасини топди.

International Conference on Economics, Finance, Banking and Management

Hosted online from Paris, France

Website: econfseries.com

24th February, 2025

Шунингдек, ижодкорлар қорақалпоқ халқининг тарихида ўз ҳаётий фаолияти билан ўчмас из қолдирган инсонлар, хатти-ҳаракати, орзу-интилишлари, юксак истеъдод ва қобилияти билан жамиятда ўз ўрнига эга бўлган турли касб эгаларининг ибратли умри портрет жанридаги фильмларда акс этди. Уларда киноижодкорлар ҳужжатли фильмнинг репортаж, интервью, кадр ортидаги матн, архив материаллари, кинокузатиш каби шакл ва воситалар, актёрлар ижроси ва реконструкция сингари бадий услублардан фойдаланилди.

Қорақалпоқ халқи тарихи, урф-одатлари, анъаналарини ифода этиш тажрибалари, айниқса, мустақиллик йилларида шиддат билан ривожланди. Қатор режиссёрлар халқ миллий либослари, ҳунармандчилиги, тўй ва бошқа маросимларини тасвирлаш орқали қорақалпоқ халқининг миллий ўзига хослигини ифодадилар. Шу мавзудаги кўплаб ҳужжатли фильмлар телекўрсатувларга хос ифода воситалари асосида суратга олиниши натижасида бадий ва жанр жиҳатларидан қоришиқ ҳолатлари юзага келди.

Шу билан бирга, “Қорақалпоқфильм” ижодкорлари, айниқса, режиссёр Т.Қалимбетовнинг ижодий тажрибалари орасида диалог, монолог, кадр орти матни, умуман, сўздан ҳоли бўлган ҳужжатли фильмларни суратга олишга уринишлар кузатилмоқда. Уларда ҳам қорақалпоқ ҳудудига тегишли глобал муаммолар, оғир шароитлардан кун кечириётган халқнинг турмуш тарзи асосий мавзуга айланган. Мазкур фильмларда бадий кинога хос ифода воситалари, рамзий-метафорик топилмалар акс этиши натижасида поэтик кино хусусиятлари намоён бўлди.